

YENİ YAYINLAR ve ELEŞTİRİLER

Fernand BRAUDEL, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, A. Colin, 1979, 3 cilt. I, *Les structures du quotidien, le possible et impossible*, 544 s.; II, *Les jeux de l'échange*, 600 s.; III, *Le temps du monde*, 607 s.

Annales okulunun(1) en seçkin tarihçilerinden biri olan Fernand Braudel(2), yüzyılımızı geniş ölçüde etkileyen tarihçiler arasında yer almaktadır. Gerçekten Fernand Braudel, 1949 yılında ilk

(1) Fransız tarihçiliğinde bir dönüm noktası olan *Annales*, Lucien Febvre ve March Bloch tarafından 1929 yılında Strasbourg'da yayımlanmaya başladı. Bir kaç kez ad değiştiren ve İkinci Dünya Savaşı sırasında yayınına ara vermek zorunda kalan bu dergi, günümüzde *Annales, Economies-Sociétés-Civilisations* başlığı altında iki aylık bir dergi olarak varlığını sürdürmektedir. Gerek bu dergi, gerekse bu derginin temsil ettiği tarihçi okulun kökenleri, gelişmesi, etkisi ve rolü konusunda oldukça zengin bir kavnakça bulunmaktadır. Bunlardan ancak ulaşabildiğimizi belirtmekle yetiniyoruz: H. R. Trevor-Roper, «Fernand Braudel, the *Annales*, and the Mediterranean» *The Journal of Modern History*, 44-4(1972), 468-479; P. Leuilliot, «Aux origines des 'Annales d'histoire économique et sociale (1928)...» *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, 1973, II, 317-324; Traian Stoianovich, *French historical method; the Annales paradigm*, Ithaca-London, Cornell Univ. Press., 1976; *Annales* okulunun sosyal bilimler ve çeşitli ülkeler üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik Amerika'da yapılan bilimsel bir toplantıya sunulan ve *Review* (I, 3-4, 1978)'da yayımlanan bildirilerde konuya ilişkin yararlı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bk. A. Burguière, «Histoire d'une histoire; La naissance des *Annales*», *Annales (ESC)*, 6(1979), 1347-1359; J. Revel, «Histoire et sciences sociales; Les paradigmes des *Annales*», *Annales (ESC)*, 6(1979), 1360-1378.

(2) Kendi kaleminden özgeçmişini için bk. F. Braudel, «Personel Testimony», *The Journal of Modern History*, 44-4(1972), 448-467. Ayrıca bk. J. H. Hexter, «Fernand Braudel and the Monde Braudellien...», göst. yer., 480-538. Eserleri için bk. B. Tenenti, «Bibliographie des écrits de Fernand Braudel», *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, II, 483-510.

basımı yapılan tezinde(3) yepyeni bir tarih anlayışı ve yöntemle yola çıkarak bütün Akdeniz ülkelerinin XVI. yüzyılın ikinci yarısında ki ortak tarihini yazmayı başarmıştı. II. Filip zamanında Akdeniz ve Akdeniz dünyası günümüzde pek az tarih kitabına nasip olan bir ilgiyle karşılanmış ve bunun getirdiği bulgu, görüş, kavram ve sorunlar, çağımız tarihçilerine geniş ufuklar açmıştır. Kitap neredeyse klasikleşmiş ve yazarının adı Akdenizle özdeş bir duruma gelmiştir. Adına, Atlas okyanusunun ötesinde araştırma merkezleri kurulması(4), Dünyanın belli başlı üniversitelerinin kendisine şeref doktora (honoris causa) unvanını vermeleri, Braudel'in uluslararası ününü kanıtlamaktadır.

Braudel, ilk basımı 1967'de yapılan yeni bir araştırmayla(5) Akdeniz dünyasından çıkmakta, bu kez bütün Dünyayı içine alan geniş bir alana girmiş bulunmaktadır. Bu geniş alanın aşağı yukarı dört yüz yıl gibi uzun bir dönemin (longue durée) sosyal ve ekonomik gelişimi üzerinde durulmaktadır. Daha doğrusu 1400 yıllardan başlayarak hattâ zaman zaman daha da gerilere gitmek suretiyle sanayi ihtilaline kadar uzanan bir dönem seçilmiş bulunmaktadır. Braudel, değişik bir başlık altında çıkan bu ilk baskının önsözünde böyle bir kitabı yazmak için önünde iki yolun bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi, klasik anlamda «galipler» e öncelik tanıyan bir tarih yazıcılığıdır. İkincisi ise kitlelere ağırlık veren bir tarih anlayışıdır ki kendisinin seçtiği yol budur. Maddi uygarlık, her gün yinelenen hareketler, sessiz tarihin unutulmuş insanları, elkisi çok geniş olan uzun dönemin (longue durée) gerçekleri Bra-

(3) F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966, 2 cilt. Kitap 1979 yılına kadar dört kez basılmış ve belli başlı Batı dillerine çevrilmiştir. Ö. Lütfi Barkan, çeşitli yazılarında Akdeniz'i tanıtmış ve Türkiye tarihi açısından önemini belirtmiştir. Bunların tam bir bibliyografyası için bk. Mahmut H. Şakiroğlu, «Ömer Lütfi Barkan 1902-1979» *Bellefen*, XLIV-173(1980), 153-177. Ayrıca bk. Halil İnalçık, «Impact of the Annales school on Ottoman studies and new findings», *Review*, I/3-4(1978), 69-99.

(4) Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations (New York): Bu araştırma merkezi 1977'den beri *Review*'u yayınlamaktadır.

(5) *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, Coll. *Destins du monde*, Paris, Armand Colin, 1967, 463 s. Bk. A. Latreille, «Les hommes devant la vie, la maladie et la mort», *Le Monde*, 7-8 Şubat 1971; P. Jeannin, «Une histoire planétaire de la civilisation matérielle», *Annales (ESC)*, 27 (1972), 71-79.

udel'in kitabının ana taslağını oluşturmakta ve konuların maddi uygarlık (civilisation matérielle), ekonomik yaşam (vie économique) ve kapitalizm olmak üzere üç ana kola ayrıldığı görülmektedir. Ancak işaret edilmesi gereken nokta, Braudel'in bu terimlere yüklediği anlamlardır. Nitekim Braudel'e göre maddi uygarlık daha doğrusu maddi yaşam eski dönemlerin, eskilerin kalıtı ve başarılarıdır. Kıscası tarım gibi, hayvanların evcilleştirilmesi gibi, mutfak kültürü gibi insan alışkanlıklarının en sürekli olanlarıyla insanlarıyla insanların kullandıkları ve gerçekleştirdikleri tekniğe kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Ekonomik yaşam, günlük yaşamın daha geniş ve daha ayrıcalıklı bir alanını anlatmaktadır. Değişim, ulaşım, pazar yerleri, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler, zenginlerle fakirler, borç veren ve alanlar arasındaki ilişkiler, para ekonomisi sözün kısası bütün bunların oluşturduğu sistem ekonomik yapıyı belirlemektedir. Kapitalizme gelince; 1870'li yıllarda bulunmuş olan bu terim, yüzyılımızın başından beri siyasal, sosyal ve bilimsel tartışmalara yol açmaktan geri kalmadı. Braudel, bu terimin çok sık ve yaygaralı bir biçimde kullanılmasından yakınmaktadır. Ancak bunun üzerinde tartışmanın yararlı olduğu inancındadır. Çünkü tarih içinde bu sözcüğün kullanılması, tarihin derinliklerinde ileriye dönük modern bir ekonomik yaşam biçimlerinin varlığı anlamına gelmektedir.

Braudel, yine bu önsözde üzerinde durduğu temel konulardan son ikisinin gelecek ciltlerde işleneceğini belirtiyor, taban notları ve kaynakçayla ilgili boşluğun da ayrıca doldurulacağını açıklıyordu. Gerçekten 1979 yılında, sözünü ettiğimiz ilk cildin de genişletildiğini ve kitabın *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle* başlığı altında üç cilt halinde yayınlandığı görüldü (6). Yüzlerce resim, grafik, harita, levha ve gravürün bezediği bu üç koca ciltlik araştırma, bir kısmı arşiv malzemesi olmak üzere zengin bir kaynakçaya dayandırılmış bulunmaktadır. Denebilir ki Braudel, ekonomiden coğrafyaya kadar bütün bilimsel araştırmaların sonuç ve verilerini büyük bir ustalıkla tarihin hizmetine sokabilmiştir.

Les structures du quotidien, possible et impossible (Günlük yaşamın çatısı, olanaklılık olanaksızlık) başlığını taşıyan I. cilt, sessiz tarihin geniş bir alanına el atmakta, insanları günlük yaşantılarında adım adım izlemektedir. «Nesnelere önce insandan yola çıkılması» gerektiği kanısında olan Braudel (I, 16) nüfus faktörüne büyük bir önem vermekte ve incelediği dönemde Dünya nüfusunu

(6) Jean-Claude Perrot, «Le présent et la durée dans l'œuvre de Fernand Braudel», *Annales (ESC)*, 36(1981), 3-15.

hesaplamaya çalışmaktadır. Çünkü XV—XVIII. yüzyıllar arasındaki değişmeler doğrudan doğruya nüfusun azalmasına ya da artmasına bağlı görülmektedir. Nitekim Braudel, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz ülkelerinde ve hattâ Osmanlı imparatorluğunda görülen nüfus artışını «biyolojik bir ihtilâl» olarak nitelendirmiş ve bu olayı Türk fetihlerinden, İspanyol yayılmasından, Yeni Dünya'daki değerli madenlerin Avrupa'ya akmasından ve fiyatlardaki büyük dalgalanmalardan daha önemli bir olay olarak yorumlamıştı(7). Bu kez ise dört yüz yıllık bir dönemde bütün Dünyanın nüfusunun hesaplanması söz konusudur. Bu tarihler arasında Dünya nüfusunun ne kadar olduğunu kimse bilmemekte eldeki sayılara da pek güvenilmemektedir (I, 18). Bununla birlikte Hindistan ve Çin gibi uzak ülkelerin nüfuslarında görülen artış ve azalmaların Avrupayla büyük bir benzerlik göstermesi şaşırtıcı olduğu kadar üzerinde durulmesi gereken bir olaydır. XV—XVIII yüzyıllar arasında Dünya nüfusunun % 80-90'ı kırsal kesimde yaşamakta ve doğrudan doğruya toprağa bağlı bulunmakta, üretimin zaman zaman yetersiz oluşu bütün maddi yaşamı etkilemektedir. (I, 32). Ancak nüfusun şehirlerdeki ve kırsal kesimdeki dağılımının ortaya konulması ve aradaki ilişkilerin belirlenmesi de önemli bir sorun olarak görülmektedir. Nüfusa ilişkin bütün sorunlar (doğum, ölüm, ortalama ömür, açlık, hastalık vb.) zengin örneklerle açıklandığı gibi, Eski Dünya'daki göçebe toplulukların geniş yayılma hareketleri, bunların «uygar» toplumlarla ilişkileri gibi tarihin temel konularının da ele alınıp açıklandığını görmekteyiz.

İnsanın günlük ekmeği yani beslenmesi ana konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. «Mutfaktan gelen basit bir yemek kokusu belki de bütün bir uygarlığa çağırışım yapmaktadır» (I, 45). Sorun yalnız biyolojik bir olay değildir. İnsan yediği içtiği, onun sosyal sınıfını, uygarlık düzeyini ve kendisini çevreleyen kültürü belirlemektedir «Ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim.» gibi özdeyişler, sorunun önemini ortaya koymaktadır. Braudel'e göre, XV—XVIII. yüzyıllar arasındaki beslenmenin temeli bitkiselidir. Asya, Afrika ve keşiflerden önce Amerika'da da bitkeye dayalı bir beslenme görülmektedir. Ancak Asya'da olduğu gibi bu anakaralarda da yalnız hayvansal gıdalarla beslenen topluluklara da rastlanmaktadır. Ne var ki Avrupa bütün olarak etçil bir toplum oluşturmaktadır. Avrupa bu ayrıcalığını XVII. yüzyıla kadar koruyabilmiştir.

«Uygarlık bitkileri» olarak adlandırılan (I, 84) buğday, pirinç ve mısır bütün dünyayı, bütün insanlığı ilgilendiren ürünler olarak

(7) La Méditerranée, I, 368.

görülmektedir. Eski Dünya'nın binlerce yıldan beri tanıdığı buğday, Uzakdoğu insanının «günlük ekmeği» niteliğinde olan pirinç yanında üçüncü bir bitkinin de yani Güney Amerika'dan gelen mısırın da evrensel bir yayılma özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta İnka, Maya ve Aztek uygarlıklarının temel besin maddesi olan mısır, daha sonra Asya ve Afrika'da da yayılmıştır. Hattâ Braudel, mısırın coğrafi keşiflerden önce Afrika'dan yayıldığı üzerinde durmakta dahası bu bitkinin Afrika kökenli olabileceğini de belirtmektedir. Bu bitkinin çeşitli bölgelerde değişik adlarla bilinmesi ilgi çekmekten geri kalmamakta, belki de mısırın kökeni konusunda bir takım ip uçları vermektedir. Sözelimi mısırın Lorraine'de Rodos buğdayı, Pirenelerde İspanya buğdayı, Bayonne'da Hind buğdayı, İtalya'da Türk tanesi (buğdayı; grano turco), Hollanda ve Almanya'da da Türk buğdayı olarak adlandırıldığı görülmektedir (I, 136). Buna karşılık mısır, Anadolu'da ve Balkanlarda değişik adlarla biliniyordu. Rum buğdayı, mısır (Mısır ülkesiyle ilgili), kukuruz vb. Bu sonuncu sözcük kukuru biçiminde Rusça'ya da geçmişti(8).

Ekilip dikilen bitkiler sürekli olarak yer değiştirmekten ve insanların yaşamını alt üst etmekten geri kalmadılar. Bunların yer değiştirmeleri yüzlerce, kimi zaman da binlerce yılda gerçekleşti. Amerika'nın buluşundan sonra bu yayılmanın daha da çabuklaştığı görüldü. Eski Dünya'nın pirinç, buğday, şeker kamışı ve kahve gibi bitkileri Yeni Dünya'da; Yeni Dünya'nın mısır, patates, fasulye, domates ve tütün gibi bitkileri de Eski Dünya'da yayılmaya başladı. Eu tür bitkilerin bütün Avrupa, Akdeniz dünyası ve bunun ötesinde yayılması beslenme düzeninde, sosyal yapıda «ihtilâlcı» olarak nitelenecek gelişmelere ortam hazırladı.

Braudel, beslenme konusunu XV—XVIII. yüzyıllardaki insanların sofralarına kadar inerek incelemeye çalışmaktadır. Bir yandan sofradaki «lüks» ve yoksulluk; öte yandan bolluk ve kıtlık kolayca ayırt edilebilmektedir. Dünün büyük mutfaklarından söz edilmesi, «lüks»le aynı anlama gelmektedir. Gelişmiş ince bir mutfağı bütün uygarlıklar tanımaktadır. Çin, daha V. yüzyılda bile yüzyılların birikimi olan zengin bir mutfak kültürüne sahip bulunmaktaydı. Müslüman dünyasında XI—XII. yüzyıllarda, Batı'da ise ancak XV. yüzyılda zengin İtalyan şehirlerinde özenli bir mutfağa rastlanmaktadır (I, 158-159). Ancak sofranın lüksü salt yemeğe bağlı olarak de-

(8) Bugünkü dilimizde kokoroz. Bk. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara, 1983, I, 723. Kimi yörelerimizde kokoloz biçiminde kullanılmaktadır (Erzincan köyleri). Muğla yöresinde ise kukuruz biçiminde kullanıldığı anlaşılıyor (Bk. Derleme Sözlüğü, VIII, 2993).

gerlendirilmemektedir. Bu lüks aynı zamanda yemek masası, kap kacak, gümüş takımlar, sofrta örtüsü, peçete, şamdan ve yemek salonuna da bağlı bulunmaktadır. Ancak bu «lüks»ün bugün anladığımız biçimde gerçek bir «konfor»la hiçbir ilintisi yoktur (I, 270). Ya yemek için kullanılan araç ve gereçler? İmparatorluk sarayında I. Maximilien (1493-1519)'in yemeğini elleriyle yemesi günümüz insanı için şaşırtıcıdır. Çünkü bu tarihlerde bile çatal henüz yaygınlık kazanmamıştı. Venedik ve İtalya kökenli olan çatalın yaygın bir biçimde kullanılması oldukça yavaş olmuştur. Öyle ki bir Alman valizi, çatalı şeytani bir lüks olarak tanımlamaktan geri kalmamış, Tanrının verdiği parmakların ne işe yarayacağını sormuştu (I, 174). 1609 yılındaki bir gözleme göre Türklerin henüz çatal kullanma alışkanlıkları yoktu. 1750'ye doğru kullanılması iyice yaygınlaşan çatal bir süre sonra herhalde İstanbul'a da girmişti.

Avrupa'nın beslenmesinde dışardan gelen ürünlerin özellikle baharatın önemli bir yer tuttuğuna kuşku yoktur. Batı varını yoğunu baharat uğruna tüketmiştir. Baharata ulaşmak tutkusu coğrafi keşiflerin ana nedenleri arasında yer almaktadır. «Karabiber kadar pahalı» sözü Ortaçağlarda bir özdeyiş haline gelmiştir (I, 187). Baharat tutkusu zamanla yerini başka alışkanlıklara bırakmıştır. Nitekim 1650'den sonra karabibere olan rağbet gittikçe azalmaya başlamıştı. Çünkü şarap, alkol, bira, tütün, kahve, çay ve kakao belirli dönemlerin, belirli uygarlıkların birer «keyif verici» maddesi ödevini görmeye başlamışlardır.

Braudel'in enerji kaynaklarından yola çıkarak teknik ve tekniğin yayılmasına ayırdığı bölümü (I, 291-336), «ihtilâlcı» olarak nitelendirdiği buluşlar izlemektedir. XI—XIII. yüzyıllar arasında ilk mekanik ihtilâli yaşayan Batı, XV—XVIII. yüzyıllar arasında topçuluk, matbaa ve gemicilik alanlarında köklü gelişmelere tanık oldu. Braudel; barut, kâğıt yapımı, basım tekniği gibi buluşların kaynağının Avrupa'nın çok ötesinde, Çin'de bulunduğunu kabul etmekte ve haklı olarak hiçbir buluşun belirli bir grup, devlet ya da uygarlığın tekelinde kalamayacağını belirtmektedir. Çünkü her buluş bir «yayılma» ile sonuçlanmaktadır. Braudel'in ihtilâlcı olarak nitelendirdiği topçuluk, matbaa ve gemicilik alanlarındaki gelişmeler, toplumların yapısında büyük sarsıntılar yaratmaktan geri kalmadı. Sözgelimi ilk kez 1346'da Crécy'de İngilizler tarafından Fransızlara karşı kullanılan top, bu tarihten sonra Avrupa'daki savaşların vazgeçilmez bir silâhı haline gelmekte gecikmedi. Ateşli silâhlar, hükümdarlar arasında bir dengesizlik yaratmakla kalmamış, savaşın fiatını arttırmış ve devletleri daha etkili bir duruma getirmiştir. Ateşli silâhların yayılışı ve bunun sonuçları yalnız Avrupa açısından

değil, İslâm dünyası ve özellikle Osmanlı imparatorluğu açısından da incelenmektedir. Nitekim ateşli silâhlar, Osmanlı imparatorluğunun Müslüman dünyası üzerinde ezici bir üstünlük kurmasına olanak verilmiştir. Türk topçuluğu Avrupa tekniğinden yararlanmaktan da geri kalmadı. Öte yandan 1453'te İstanbul'a karşı dev topolar kullanan Osmanlı imparatorluğunda ateşli silâhların yayılışının yavaş olduğunu gösteren belirtiler de yok değildir. Sözgelimi Türkler, 1550 yılında atlıların tek elle kullandıkları ağır tabancaları orduya sokmayı başaramadılar. 1565 Malta kuşatmasında Türkler arkebuzlarını Hristiyan askerleri kadar çabuk doldurup boşaltamıyorlardı. 1571 İnebahtı savaşında Türk gemilerindeki okçu sayısı tüfekçilerden daha çoktu(9).

Ekonomik ve sosyal ilişkilerin en en belirgin ölçüsü olan para, en ilkel durumundan kredi, kâğıt para gibi aşamalara gelinceye kadar geniş bir dönem içinde ele alınmaktadır (I, 383-420). Ticaretin olduğu her yerde var olan para, çok değişik biçimlerde ortaya çıkmaktan geri kalmadı. Değiş tokuş, deniz hayvanlarının kabukları, madeni çubuklar, karabiber, tuz, değerli madenler, bono, ticaret mektubu, banknot değişik zaman ve yerlerde «para» ödevini gördü. Günümüzdeki döviz rezervleri ise bunun yeni bir örneğinden başka bir şey değildir. Ortaçağda İslâm, Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan Eski Dünya üzerinde altın ve gümüş parasıyla tam bir egemenlik kurmuştu (I, 386). Daha XV. yüzyılda İtalya, Ortadoğu ve Uzakdoğu paraları birbirlerini etkileyebilecek duruma gelmişlerdi. XVI. yüzyılda Amerika'dan gelen değerli madenlerin İspanya'dan başlamak üzere İran'a ve Hindistan'a kadar geniş bir alanda yayılmasının doğurduğu sonuçlar ise çok iyi bilinmektedir. Nitekim Osmanlı imparatorluğu da bu dönemde ihtilâlcı diye nitelenen bir para ekonomisi sürecini yaşadı.

Kitabın bu bölümü «şehirler»le tamamlanmaktadır (I, 421-491). Şehirler «gerilimleri arttıran, alış verişi hızlandıran ve insanların yaşamını sürekli olarak alt üst eden» yerler olarak nitelendirilmekte-

(9) İslâm dünyası ve Osmanlı imparatorluğunda ateşli silâhların yayılması konusunda bk. H. İnalcık, «The Socio-political effects on the diffusion of fire-arms in the Middle East», *War, technology and society in the Middle East* (yay. V. j. Parry, M. E. Yapp), London, 1975, 195-217; Djurdjica Petorovic, «Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman conquests of the fourteenth and fifteenth centuries», *War, technology...*, 164-194; V. j. Parry, «İslâm'da harp sanatı» (çev. E. Merçil, S. Özbaran), *Tarih Dergisi*, 28-29(1974-75), 193-228; Mücteba İlgürel, «Osmanlı imparatorluğunda ateşli silâhların yayılışı», *Tarih Dergisi*, 32 (1979), 301-318.

dir. Pazar yerlerinin gelişmesine bağlı olarak şehirleşmenin hızlandığını kabul eden Braudel, her uygarlığın kendine özgü bir şehir tipi yarattığını da belirtmektedir. Ancak gerek Batı'da gerek başka yerlerde şehirle kırsal kesim arasında iş bölümünün tam olarak belirlenmemiş olması da temel bir sorun olarak görünmektedir. Öyle ki XVIII. yüzyıla kadar bile Avrupa'nın büyük şehirlerinde kırsal kesimle ilgili birçok etkinlikler görülebilmektedir (I, 428). XVI. yüzyıldaki büyük nüfus patlamasının irili ufaklı bütün şehirleri etkilediğini belirten Braudel, örnek olarak Napoli, Saint Petersburg, Pekin, Londra ve Paris'i teker teker incelemektedir. Bu şehirlerin nüfusları konusunda verdiği sayılar, sürekli bir artışın varlığını ortaya koymaktadır. Sözelimi 1563'te nüfusu 93.000 olan Londra 1700 yılına doğru 700.000 kişilik bir nüfusu barındıracak duruma gelmişti (I, 483). Braudel, İstanbul'un daha XVI. yüzyılda 700.000 kişilik bir nüfusa sahip olabileceği üzerinde durmaktadır (10). İstanbul her yönden günümüzdeki büyük yerleşim yerleriyle karşılaştırılabilecek dev bir kent niteliğindedir (I, 34, 463).

Braudel'e göre maddi yaşam, binlerce ve binlerce değişik olaylar biçiminde kendini göstermektedir. Bu bakımdan Braudel, XV—XVIII. yüzyıllar arasında bütün Dünya'nın maddi tarihini yazmadığını ileri sürmekte, yalnızca bunun beslenmeden döşemeye, teknikten şehirlere kadar uzanan alan içinde toplu bir biçimde incelendiğini belirtmektedir. Bu ise toplu bir görüş elde etmeye yaramaktadır.

Les jeux de l'échange (Ticaretin çarkları) alt başlığını taşıyan ikinci ciltte, gezginci satıcılar, tüccarlar, küçük ve büyük dükkânlar, ambarlar, mağazalar, pazar yerleri ve fuarlarla birlikte ekonomik etkinlikler incelenmektedir. *Les jeux de l'échange*, pazar ekonomisi ve kapitalizmin gelişmesi gibi iki ana konuya ağırlık vermektedir. Braudel, kapitalizm terimini Marksçı bir yaklaşımdan farklı olarak kullanmaktadır. Bu bakımdan Braudel konuyu kendine özgü *régularité, cycle, mécanisme, longue durée* (düzenlilik, çevrim, işleyiş, uzun dönem) gibi kavramlarla incelemekte ve kapitalizmin gelişmesinin kurallarını, işleyişini araştırıp başarılarını ve yenilgilerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Braudel aynı zamanda farklı dönemlerde Dünya'nın değişik yerlerindeki ekonomik durumları incelemek suretiyle de okuyucuya sistemli bir karşılaştırma yapma olanağı vermektedir.

(10) Bk. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, 45. Halil İnalçık, İstanbul'un nüfusunun XIX. yüzyılda bile yarım milyonu aşmadığını belirtmektedir (bk. «İstanbul», *Encyclopédie de l'Islam*, IV², 238-45.)

Braudel, ekonominin dolaşımı üzerinde dururken pazarın rolünü vurgulamaktadır. Ona göre pazar, «özgürlük, yayılma ve başka bir dünyaya açılmadır». Ancak yalnız kasaba ve şehirlerin pazar yerlerine sahip oldukları unutulmamalıdır. Ne var ki XVI. yüzyılda bile birer pazar yeri ödevi gören köylere rastlanmaktadır. Şehirlerdeki pazarlar genellikle haftada bir ya da iki kez kurulmaktadır. Buna karşılık büyük şehirlerde pazarların günlük kurulması eğilimi ağır basmaktadır. Şehirlerdeki görevlilerin, yetkililerin pazar yerlerini denetlemeleri ve gözetlemeleri temel bir ödev olarak görülmektedir. Şehirle kırsal kesim arasındaki ekonomik ilişkilerin yoğunlaştığı bir yer olan pazarlar, bilinen bütün malların ticaretinin yapıldığı yerlerdi. Braudel'in pazar yerleri konusunda verdiği bilgiler, Osmanlı imparatorluğundaki pazarların işleyişini kavramak açısından da önemlidir(11). Öte yandan XVI. yüzyıldaki gelişmeye bağlı olarak yeni pazar yerleri de doğmuştur. Ancak pazarların belirli alanlarda uzmanlaşması ancak XVIII. yüzyılda hızlanmıştır. Bununla birlikte Bistra A. Cvetkova'nın yaptığı araştırmaların ortaya koyduğu gibi daha XVI. yüzyılda Tuna kıyılarında belirli malların ticareti açısından uzmanlaşmış pazar yerleri bulunuyordu(12).

Braudel, pazar yerlerini incelerken büyük şehirlerin beslenme sorunlarına da değinmektedir. Çünkü her büyük şehir zorunlu olarak bir beslenme alanına bağlı bulunmaktadır. Sözgelimi Paris'in et gereksinimini karşılayan pazar, Fransa'nın geniş bir bölgesini kapsamaktadır. Londra, neredeyse «bütün İngiltere'yi yemektedir». Koca İstanbul, Balkanlardan gelen koyun sürülerini yutmakta, Karadeniz'in, Anadolu'nun ve Mısır'ın buğdayını tüketmektedir. Böyle olmakla birlikte şehir sık sık sıkıntıya düşmekte, açlık çekmekte ve büyük bir pahalılık kendini göstermektedir (II, 25, 27).

Alışverişin bir başka basit aracı olan dükkânlar, pazarların ilk rakipleri olmuşlardır. Ekonomik gelişme, çeşitli dallarda uzmanlaşmış dükkânların ortaya çıkmasına yol açtı. Pazarların kesintili olmasına karşılık dükkânların sürekli oluşu bunlara evrensel bir üstünlük sağlamıştır. Dükkânlar çok geçmeden «Dünyayı ele geçirmekte geç kalmadılar» (II, 52). Dükkânların bu denli parlamasında en etkili rolü kredi oynamıştır. Braudel, seyyar satıcıların da rolüne değinmektedir. Türkçedeki seyyar satıcının hem ayak satıcısı

(11) Osmanlı imparatorluğundaki pazar yerleri için bk. S. Faroqi, «16. yüzyılda Batı ve Güney sancaklarında belirli aralıklarla kurulan pazarlar» (çev. M. Eğilmez), *Gelişme Dergisi*, 1978, 39-85.

(12) Bistra A. Cvetkova, «Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVIII-2 (1970), 267-355.

hem de küçük dükkancı anlamına geldiğini belirten, bunu anlatmak için Balkanlarda yine Türkçe kökenli sergici, torbar (torba'dan) sözcüklerinin kullanılmış olduğuna da dikkati çekmektedir (II, 58). Ancak seyyar satıcıların çok geniş bir alanda etkinlik gösterdikleri de gözden kaçmamaktadır. XVIII. yüzyılda, Bohemya'da üretilen cam eşyası İngiltere'den Osmanlı imparatorluğuna kadar geniş bir alanda seyyar satıcılar tarafından dağıtılıyordu. Ulaşım araçlarındaki gelişme, seyyar satıcılara öldürücü bir darbe vurmuştur (II, 61). Pazar, dükkân ve seyyar satıcılığın üstünde bir yer tutan, alış verişin üst yapısı olarak tanımlanan fuarlar da aslında pazar yerleri kadar eski kuruluşlardı. Bu tür kuruluşlara yalnız Avrupa'da değil hemen hemen Dünya'nın her yerinde rastlanıyordu.

Pazar ekonomisinin işleyişine ayrılan sayfalarda (II, 115-197) tüccarın rolünün daha ayrıntılı olarak incelendiğini görmekteyiz. Avrupa, Doğu ve Batı Akdeniz'de hattâ Karadeniz kıyılarında bile İtalyan tüccarları yayılmıştı. Banyân denilen Hind tüccarları, yalnız Hindistan'da değil İsfahan, İstanbul ve Moskova'da bile etkinliklerini sürdürüyorlardı (II, 129). Ermeni tüccarları İran'dan Hindistan'a ve Çin'e kadar uzanmışlardı (II, 131). Geniş Osmanlı imparatorluğunun her yerinde bunlara rastlanıyordu. Öte yandan Selânik, Bursa, Edirne ve İstanbula yerleşen Yahudi tüccarları çok büyük servetler edinmişlerdi. XVI. yüzyılda bunlar içinde vergi mütezzimlerine rastlanıyordu (II, 131). Osmanlı ülkelerinden sof yada tiftik alan Venedikli, Raguzalı tüccarlar Bursa ve Ankara'ya yerleşmişlerdi. Halep, Şam, Kahire'ye de yerleşen Avrupalı tüccarları İslâm dünyasında durduran tek şey çöl olmuştur (II, 137). Daha doğrusu Avrupalı tüccarlar çölün ötesine pek geçememişlerdi. Portekizli tüccarların İspanyol Amerikasındaki rolleri şimdi daha iyi bilinmektedir. Lizbon'u kendisine merkez yapmış olan Portekiz sistemi, yirmi yıl içinde Avrupa'yı Amerika'ya, Afrika'ya ve Uzakdoğu'ya bağlayan bir ağ örmeyi başarmıştır (II, 136-137).

Baharat, şeker ve diğer maddelerin tüm Dünya pazarlarında kurduğu egemenliği gözden geçirdikten sonra bu ikinci cildin çatısını oluşturan kapital, kapitalist, kapitalizm kavramlarının gelişimi üzerinde durulmakta. Avrupaya özgü olarak nitelenen tarımsal bir kapitalizmden yola çıkılarak endüstri öncesi durum, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışı gibi gelişmeler ve kapitalist girişimler üzerinde durulmaktadır. Ne var ki endüstri öncesi dönemdeki kapitalizmin bilançosu olumsuzdur (II, 327). Özellikle bu dönemde kapitalist olarak adlandırılan büyük tüccar, son derece değişik ilişki ve etkinlikler içinde bulunmakta, üretime eğilimli görülmemektedir. Endüstri öncesi dönemde kapitalizmin endüstriye bağlı olmaması bu olumsuz

bilançonun ana nedenlerinden biri olarak görülmektedir. «Kapitalizm kendi ülkesinde» başlıklı bölüm (II, 329-405) kapitalist anlayışın gelişimini ve stratejisini ele almaktadır. Kapitalizm sabırlı bir çabayla haber alma ağlarını örmekte, Dünya çapında kumpanyalar, tekeller ortaya çıkarmaktadır. Kapitalist anlayış Venedik, Ceneviz ve Amsterdam'da kendini göstermekte ve kendine özgü sosyal bir düzen (hiérarchie) kurmaktadır. Faiz konusunda dinle (Hıristiyanlık) çatışmaya girmekten bile çekinmemektedir.

Braudel, Avrupa dışındaki diğer ülkelerdeki gelişmelerin de belirli bir ölçüde kapitalizm çerçevesinde ele alınabileceğini belirtmektedir. Hindistan, Çin vb. ülkelerdeki gelişmeler de bu açıdan incelenmektedir. Osmanlı devleti konusunda verdiği örnek, ilgi çekmekten geri kalmamaktadır. Braudel'e göre Osmanlı feodalitesi olarak adlandırılan sistem yalnızca timar sahiplerine yaşam boyu (?) kazanç getiren feodalite öncesi bir durumu belirlemektedir. Kapitalist çizgide gerçek bir Osmanlı feodalitesinin kuruluşunu görmek için XVI. yüzyılın sonlarına kadar beklemek gerekmektedir. Özellikle Balkanlara yerleşen bir toprak aristokrasisi bunun belli başlı temsilcisi durumuna gelmiştir (II, 531).

Braudel, *Le temps du Monde* başlığını verdiği üçüncü ve sonuncu cildin konusunun «her şeyden önce XV—XVIII. yüzyıllar arasında Dünya'nın ekonomik tarihi» olacağını yazmaktadır (III, 8). Gerçi Sombart başta olmak üzere bir çok iktisat tarihçileri bu konuya eğilmişlerdir. Bu bakımdan elde eşsiz denebilecek bir yığın kitap bulunmaktadır. Ancak bütün bunların Avrupayla sınırlı olması, konunun Dünya çerçevesinde ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Braudel bu cildin girişinde kuramsal bilgiler vermekte ekonomik gerçeklikleri ve buna bağlı olarak sosyal gerçeklikleri ön plânda tutarak konuyu alan ve zaman açısından ele almaktadır. Braudel'in soruna yine kendine özgü kavramlarla yaklaştığını belirtmek gerekir. Öncelikle anlaşmazlık konusu olan iki terimi açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Aslında her ikisini de **Dünya ekonomisi** olarak dilimize çevirebileceğimiz bu terimlerden birincisi *économie mondiale*, diğeri ise Braudel'in buluşu olan *économie-monde*'dur. Braudel, bunu Almancadaki *Weltwirtschaft* karşılığında kullandığını söylemektedir. Braudel'in yaklaşımına göre bunlardan ilki, en geniş anlamda Dünya ekonomisini ilgilendirmektedir. Bütün Dünyanın bir pazar olarak ele alındığı bir sistemi anlatmaktadır. Oysa ikinci terim (*économie-monde*) ekonomik bakımdan özerk, kendi kendine yeterli, iç bağlantı ve değiş tokuşla belirli bir organik bütünlük sağlamış bulunan gezegenimizin bir parçası, bir bölgesi anlatılmak istenmektedir (III, 12). Sözgelimi XVI. yüzyılda Akdeniz; siyasal, kültürel,

scsyal bakımlardan parçalanmış bir durumda olmakla birlikte, Venedik, Milano, Ceneviz ve Floransa şehirlerinden başlamak üzere belirli bir ekonomik bütünlük göstermektedir. Amerikalı tarihçi I. Wallerstein'in Dünya ekonomisini tıpkı Güneş sisteminde olduğu gibi merkez-çevre ilişkileri içinde açıkladığını da belirtmek gerekir (13).

Dünya ekonomisi kavramına ilişkin kuramsal ayrıntılar bir yana Braudel, XI. yüzyıldan başlamak üzere Avrupa'nın yeni bir ekonomik yayılma sürecine girdiğini açıklamaktadır. Ancak bu gelişme iki kutuplu olmuş, Kuzeyle Güney arasındaki savaşı İtalyan şehir devletleri kazanmıştır. Akdeniz, Dünya ekonomisinin merkezi ödevini gördüğü sürece yani XVI. yüzyılın sonuna kadar İtalya bu üstünlüğü koruyabilmiş, bundan sonra gelişme, Kuzey Avrupa ülkelerinin yararına olmuştur (III, 79).

Venedik, Akdeniz'de uzun süre bir Dünya ekonomisini temsil etti. Bu, bir şehir devletinin üstünlüğü anlamına da gelmektedir. Venedik, Ceneviz'i yenilgiye uğrattıktan sonra Doğu Akdeniz'e giden yollarda tam bir egemenlik kurmuş ve belli başlı stratejik noktaları ele geçirerek başlı başına bir deniz imparatorluğu haline gelmiştir. Coğrafi keşiflerin getirdiği yeni koşullar ve Türk yayılması Venedik'in sonunu hazırlarken Avrupa'nın kuzeyinde, yeni yükselmekte olan Atlantik ekonomisinin ilk merkezleri ortaya çıkıyordu. Anvers'in parlaması (III, 118) bunun canlı bir örneğidir. Anvers'in kısa süren parlaklığı kapitalizm tarihinde önemli bir halka olarak görülmektedir.

1504 yılında Venedik kadırgaları, İskenderiye'de (Mısır) bir torba bile baharat bulamamıştı. Venedik'in çöküşünün tersine Ceneviz, genellikle tarihçilerin gözden kaçırdıkları bir üstünlük kurdu. 1568 yılına kadar Cenevizli tüccarlar, İspanya ile Amerika arasındaki ticaret için gerekli parayı yatırdılar. Ceneviz'in parlaması işte bu olayda yani İspanyol Amerikasıyla olan ilişkilerde yatmaktadır.

Şehirlerin temsil ettiği emperyalist eğilimli Dünya ekonomisi Amsterdamla kapanmaktadır (III, 145-234). Hollanda'nın üstünlüğü, hemen hemen bütün Avrupanınkine eşit bir filoya sahip olmasında yatmaktadır (III, 159). Üstelik Avrupa'nın elden düşme gemilerinin alınıp satıldığı ilk pazar da Amsterdam olmuştur. Asya'dan gelen baharat üzerinde bir çeşit tekel kurulması, fiatların kesin biçimde belirlenmesi ve bunları sabit tutmak için fazla malın yok edilmesi Amsterdam'ı Avrupalı rakipleri karşısında üstün bir duruma getirmiştir. Kaldı ki 1612 kapitülasyonlarıyla Doğu (Levent) pazarları da Hollandalılara açılmıştı (III, 186). Bu bakımdan Amsterdam'ın

(13) I. Wallerstein, *The Modern World System*, New York, 1974.

asil rolü, tıpkı Venediki'n yaptığı gibi Dünya'nın mallarını toplamak, yığmak, satmak ve yeniden pazarlamaktı (III, 200). Ancak Venedik'in yerini Anvers'e bıraktığı gibi, Amsterdam da yerini Londra'ya bıraktı. Nasıl ki Londra'nın yerini de daha sonra New York almıştır.

Ticaret şehirlerinin yükseliş ve çöküşleri somut verilerle açıklandıktan sonra Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin durumu ulusal pazarlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Avrupa'nın ötesinde Afrika, Hindistan, Çin, Rusya ve Osmanlı imparatorluğu gibi Avrupa'nın yanında yada karşısında olan ülkelerin durumları da Dünya ekonomisi içinde değerlendirilmektedir.

Braudel, Bizans ve İslâm'ın mirasçısı olan Osmanlı imparatorluğunun da daha başlangıçta bir Dünya ekonomisini temsil ettiğini kabul etmektedir (III, 402-416). Osmanlı imparatorluğunun geniş bir alanda yayılmış olması ve bu alanın bir bütünlük göstermesi Dünya ekonomisine geçişin temel koşullarını hazırlamıştır. Uluslararası ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Osmanlı imparatorluğu aynı zamanda bir zenginlik kaynağı olarak görülmektedir. Ancak Suriye ve Mısır fethedildiği zaman, coğrafi keşiflerin getirdiği yeni koşullardan ötürü Ortadoğu, Bizans imparatorluğu yada İslâm'ın yayıldığı sıralardakinin tersine Dünya ticaretinin kavşak noktası olmaktan çıkmıştı. Ancak Braudel'in daha önce de ortaya koyduğu gibi, uzun süre rakipsiz olan Levant ticareti, Türklerin Suriye ve Mısır'a girdikleri tarihlerde büsbütün sönmemişti (14). Eski yollarla yeni yollar arasındaki yarışın uzun süre Levant ticaretini ayakta tuttuğunu biliyoruz. Kızıldeniz ve Karadeniz ticareti önemini uzun süre korudu. 1630 yıllarına doğru ise baharat ve karabiberin Avrupa'ya yeni yollarla ulaşması artık kesinlik kazanmıştı. Fakat bir süre sonra kahve, afyon, pamuk, pamuklu bez vb. ticareti Doğu ticaretinin yeniden canlanmasına ortam hazırlamıştır.

Öte yandan Osmanlı imparatorluğunun genişliği, yerel tüketim ve gereksinimler için de canlı bir ticareti zorunlu kılıyordu. Kaldı ki Osmanlı imparatorluğu, İslâm'ın büyük şehir topluluklarını da devralmıştı. Bu ticaret şehirlerinde yığınla esnaf loncalarına rastlanmaktaydı. Braudel, hemen hemen Batı modeline yakın bulunan ve başka yerlerde ilerleme belirtisi olan bu şehirlerin çökmekte olan bir Türkiye'de nasıl gerilediklerini sormaktadır. Braudel, Osmanlı imparatorluğunun ekonomik çöküşünün siyasal olaylarla açıklanma-

(14) Krş. Halil İnalcık, «Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti...», Belleten, XV-60(1951), 629-684; B. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu (çev. M. Kıratlı), Ankara, 1970, 30. Salih Özbaran, «Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu» Tarih Dergisi, 31 (1977), 131-141.

sının yanlışlığı üzerinde durmaktadır. XVII. yüzyıldaki gümrük tarifelerinin incelenmesi bile Osmanlı imparatorluğunun dışalım ve dışsatım bakımlarından ticari önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. Braudel; Huri İslâmoğlu ve Çağlar Keyder'e dayanarak (15) bu çöküşü XIX. yüzyılın ilk yıllarından başlatmaktadır. Balkanlar için 1800, Mısır için XIX. yüzyılın ilk çeyreğini, Anadolu için ise 1830 yılını önermektedir.

Kitap, insanlık tarihini bıçak gibi ikiye ayıran, getirdiği sonuçları hâla yaşadığımız sanayi ihtilâlinin başlaması ve gelişmesiyle sona ermektedir (III, 463-536). Braudel'in sonuç ve değerlendirme çerçevesinde kapitalizmin çağdaş ve güncel sorunlarına eğilerek bunları tartıştığı görülmektedir (16). Sözün kısası XV—XVIII. yüzyıllarda bütün insanlığın sosyal ve ekonomik gelişmesinin tarihini inceleyen Braudel, bu araştırmasında Osmanlı tarihiyle uğraşanlara da yepyeni malzeme ve sorular getirmekten geri kalmamıştır.

Zeki ARIKAN

(15) «Agenda for Ottoman history», Review, I/1(1977), 53.

(16) Sovyet tarihçilerinin Annales okulu ve Braudel üzerindeki görüşleri için bk. Cl. S. Ingerflom, «Moscou: Le procès des Annales», Annales (ESC), 37 (1982), 64-71.